

ललितपुर दरबार संरक्षित स्मारक क्षेत्रको समस्या र समाधान : एक विवेचना

-ईश्वरमान सिन्या श्रेष्ठ

नेपालको इतिहासमा प्राचीनकालदेखि ललितपुर नगरको आफ्नै विशेषता रहिआएको छ । प्राचीनकालदेखि यो नगर विभिन्न कालमा बेग्लाबेग्लै नामले पुकारिन्थ्यो ।

नेपाली वंशावलीहरू, जनश्रुति, अन्य अभिलेखहरू र प्राचीन हस्तलिखित ग्रन्थका पुष्पिकाहरूमा उल्लेख भए अनुसार काठमाडौं उपत्यकाका शहरहरूमध्ये यो शहर प्रस्तर मूर्तिहरूका आधारमा दोस्रो प्राचीन नगर हुनसक्ने देखिन्छ । स्वदेशी तथा विदेशी अनुसन्धानकर्ताहरूका आ-आफ्ना राष्ट्र भाषा र अन्य भाषाहरूमा सम्पादित ग्रन्थहरूमा उल्लेखित आधारमा उक्त कुरा सहजै अनुमान गर्न सकिन्छ ।

यी प्राचीन नगरका नाम विभिन्न स्रोत र जनश्रुति अनुसार अशोक पतन, युपग्राम, ललित पतन, ललितापुरी, ललितक्रम, यल, ललितपुर र पाटन भनी प्रचलनमा आएको बुझिन्छ । यी उल्लेखित नगरका नाम जस्तै अरू नाम प्रकाशमा नआउला भन्न सकिन्छ ।

यो नगरको प्राचीनताको बारेमा जानकारी दिने मापदण्ड नै वंशावली, प्रस्तर मूर्तिकलाहरू, धार्मिक ग्रन्थ, पुष्पिकाहरू र शिलापत्रहरूलाई मान्नु पर्ने हुन्छ । वास्तवमा ललितपुर जिल्लाका नगर तथा ग्रामीण भेकमा हालसम्म पाइएका लिच्छविकालका अभिलेखहरूलाई उक्त

क्षेत्रको प्राचीनताका दरो प्रमाणका रूपमा लिन सकिन्छ ।

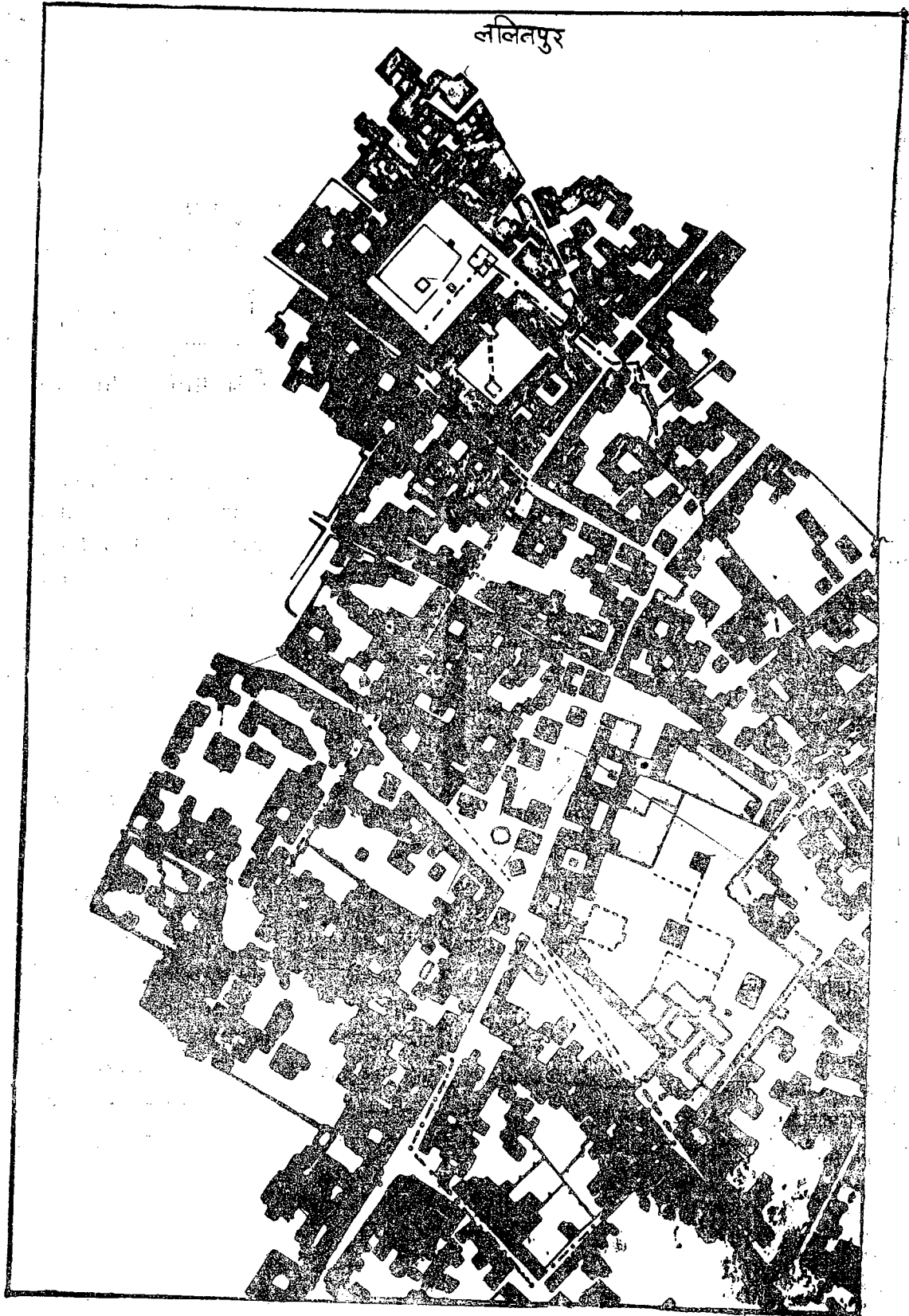
ललितपुर नगरका अशोक चैत्यहरूको प्राचीनता स्वीकार्ने हो भने यस नगरलाई ईशापूर्व २५० सम्म पुऱ्याउन पनि सकिन्छ । तर उक्त चैत्यहरूको सम्बन्धमा हामी ठोकेर भन्नसक्ने अवस्थामा छैनौं ।

मानिगल राजप्रसादका ठीक उत्तर सिद्धिनरसिंह मल्लका समकालीन छत्र शैली विश्वनाथ मन्दिरको पूर्वस्थित लिच्छविकालीन ढुङ्गाको लोकप्रिय गैरीधारा हालसम्म पनि जीवित सांस्कृतिक सम्पदाका रूपमा हाआ सांमु छ । यो ढुंगेधाराको पानीको निकाससंगै संवत् ४९२ वैशाखको लिच्छविकालीन शिलालेखको आधारमा लिच्छविकालमा उक्त क्षेत्र बस्तीको रूपमा निकै विकसित भइसकेको स्पष्ट छ ।

ललितपुर दरबार क्षेत्रका ऐतिहासिक प्राङ्गणहरूमध्ये एक मणि केशवनारायण मन्दिर अवस्थित चोकभित्र लिच्छवि राजा नरेन्द्र देवको वि. सं. ७०० को शिलापत्र विशेष महत्त्व छ । यो अभिलेखमा युपग्रामको उल्लेख भएको छ । यसबाट लिच्छविकालमा यो नगर युपग्राम ढुङ्गाको नामले पुकारिन्थ्यो भन्ने बुझिन्छ ।

ललितपुर प्राचीन राजप्रसादहरूमध्ये सिद्धिनरसिंहद्वारा स्थापित सुन झ्यालको प्राङ्गण मणि केशव चोक,

ललितपुर दरबार संरक्षित स्मारक क्षेत्र

हात्ती चोक, दाफस्वाँ चोक, नाशल चोक, मूल चोक, सुन्दरी चोक, करवीर चोक, घडा चोक र दुईमाजु चोक गरी जम्मा ९ चोकहरू छन् ।

उपत्यकाका तीन दरबारहरूमध्ये ललितपुर दरबार बढी कलात्मक छ भन्न सकिन्छ । यस क्षेत्रका विभिन्न भागहरूको निर्माण विभिन्न समयमा भएको देखिन्छ । सन् ११६७ मा रुद्रदेवले एउटा चोक बनाएको उल्लेख पाइन्छ । यस्तै ११७० को एक अभिलेखमा अमृतदेवले पनि एउटा चोक बनाएको उल्लेख पाइन्छ ।

यस दरबार क्षेत्रमध्ये सुनको झ्याल र ढोका सजाइएका भागको चोकको चारैतर्फ दुर्ग जस्तै काम लिन चौकठाठ वास्तुकलाको पश्चिम लङ्ग छानामाथि शनिश्चरको एउटा मूर्ति पहिलेदेखि नै दुष्टहरूको दृष्टि नपरोस् भनी राखिने गरेको देखिन्छ ।

यो नगरको लोक प्रसिद्ध रातो मच्छेन्द्रनाथ र मीननाथका स्थानीय रथयात्रा राजा नरेन्द्रदेवका समकालीन हुन् भन्ने जनश्रुति छ । यो यात्राको बाह्र वर्षे मेला पनि लाग्दछ, प्राचीनकालदेखि हालसम्म निरन्तर राजकीय सम्मान प्राप्त भइरहेको बोध हुन्छ । यस नगरको मच्छेन्द्रनाथको जात्राको शुरूदेखि भोटो जात्रासम्म स्थानीय कुमारीको पनि उपस्थिति बहुत अनिवार्य मानिन्छ ।

वंशावली अनुसार लक्ष्मी कामदेवले एघारौँ शताब्दीदेखि पाटनमा कुमारी पूजा चलाई कुमारीका मूर्ति स्थापना गरे भन्ने लेखिएको छ ।

ललितपुरस्थित छरिएर रहेका प्राचीन उच्च कोटीका प्रस्तर मूर्तिहरूमध्ये च्यासल टोलको जगलक्ष्मी प्रथम शताब्दी ईसापूर्वका हुन् भनी प्राचीन नेपाली मूर्तिकलाको इतिहास ग्रन्थमा लैनसिं बाङ्गदेलले उल्लेख गर्नु भएको छ । यस तर्कलाई स्वीकारेको खण्डमा यस नगरको प्राचीनतालाई प्रथम शताब्दीतिर पुन्याउन सकिन्छ । यस्तै हाँगल टोलस्थित उच्च कलाले सम्पन्न हारती (शीतला) को प्रस्तर मूर्तिलाई द्वितीय शताब्दीको भनी निर्णय गरिएको पनि पाइन्छ ।

एकजना विदेशी लेखिका मेरी शेफर्ड सलेसरका

नेपाल मण्डला, भोलम २, चित्र प्लेट नं. ५२८ को प्रस्तर गजलक्ष्मीलाई छैटौँ शताब्दीको र प्लेट नं. ५५१ को हारती (शीतला) लाई तेस्रो एवं चतुर्थ शताब्दीको हुन् भनी उल्लेख गरिएको हुनाले उल्लेखित विद्वान्हरू द्वयका मतमा भिन्नता पनि देखिएको छ ।

सिकवहीको उमा-महेश्वर मूर्ति संवत् ४९५ अर्थात् छैटौँ शताब्दीकाका देश वर्माकी आमा देश भट्टारिकाले दिवङ्गत वंश्रु वर्मालाई स्वर्गवास प्राप्त होस् भनी आमा-बाबु र पतिको तथा आफ्ना पुण्य बढोस् भन्ने आशयले प्राचीन मृणमय मूर्ति जीर्ण भएकोले सो मूर्तिको ठाउँमा अर्कै प्रस्तर मूर्ति बनाउन लगाई स्थापना गर्न लगाइएको छ । यसबाट यस प्राचीन नगरमा उक्त समय-भन्दा पहिले मूर्तिका मूर्तिहरू निर्माण गरिन्थ्यो भन्ने चाल पाइन्छ । ललितपुर सिकवही वर धायंश्वस्थित उमामहेश्वर मूर्तिका पादपीठमा ने. सं. १२९ (वि. सं. १०६५) को समयमा यस नगरका नाम ललितपुरमा भन्ने उल्लेख भएको छ ।

किराँतकालमा यस नगरमा क्वालखु टोलस्थित पटको (शुम्को) पनि एउटा प्राचीन भग्न किराँतवंशका राजप्रासाद हुन् भन्ने तर्क लेखक अमिता रायले उल्लेख गरेका छन् । क्वालखुस्थित हिरण्य वर्ण महाविहार ११ औँ शताब्दीतिर भाष्कर वर्माले निर्माण गराइएका हुन् ।

मुख्य कुरा यो नगर प्राचीनकालदेखि विष्णुका चक्राकारमा अवस्थित रहेको विश्वास गरिन्छ । मानिगल राजप्रासाद नगरको मुटु हो । यो ठाउँ निकै ठूलो संख्यामा अनेकौँ शैलीहरूका हिन्दू मन्दिरहरूले भरिएका छन् । यसैले यो नगरलाई कलाकारहरूको शहर पनि भन्ने गरिएको पाइन्छ ।

नेपाल अधिराज्य प्राचीनकालदेखि प्राकृतिक र सांस्कृतिक सम्पदाहरूले सम्पन्न राष्ट्र हो भन्ने कुरा नकार्न सकिन्न । काठमाडौँ उपत्यकाभित्र काठमाडौँ, ललितपुर तथा भक्तपुर जिल्लाहरूमा उत्कृष्ट ऐतिहासिक स्मारकहरू चारैतिर छरिएर रहेका छन् । वास्तवमा तीन वटै शहरका प्राचीन उच्चकोटीका स्थापत्य र वास्तुकलाले सम्पन्न राजप्रासादहरू नेपाली छत्र शैलीका मन्दिरहरू, स्तूप

विहार, चैत्यहरू नै नेपाली सांस्कृतिक सम्पदाहरूका बहु-मूल्य निधिमा रूपमा छन् । यिनीहरूबाट विश्वमा यो देशको महिमा र गरिमाको बृद्धि भएको छ ।

हाम्रा प्राचीन नेपाली सांस्कृतिक सम्पदाहरूमध्ये पशुपतिनाथ, चांगुनारायण क्षेत्र, स्वयम्भू चैत्य, बौद्धनाथ स्तूप, हनुमान्ढोका प्राचीन राजप्रासाद, ललितपुर तथा भक्तपुर प्राचीन राजप्रासादहरू समेत जम्मा ७ वटा स्मारकहरू युनेस्को विश्व सम्पदा सूचीमा गत ई. सं. १९७९ वि. सं. २०३६ देखि परिसकेका छन् । यो ऐतिहासिक घटना नेपाल अधिराज्यका लागि ज्यादै महत्त्वपूर्ण तथ्य साबित भइसकेको छ ।

ललितपुर दरबारका विभिन्न प्राङ्गणमा रहेका प्राचीन एवं मध्यकालीन स्मारकहरू विभिन्न समयमा निर्माण भएका हुन् ।

तलेजु छत्रशैलीको भव्य मन्दिर हरिहर सिंहका पालामा निर्मित महत्त्वपूर्ण इष्ट देवताको मन्दिर हो । यो प्राचीन स्मारक उच्च वास्तुकलाले युक्त र सबभन्दा भव्य देखिन्छ ।

ललितपुर दरबार क्षेत्र मुच्छे आगम प्राङ्गणमा प्रस्तरका पादपीठ अभिलेख वि. सं. १५०२ अनुसार गणेशको मूर्ति स्थापना भएको पाइन्छ ।

मानिगल राजप्रासाद सुनको झ्याल वास्तुकलादेखि पश्चिमस्थित वि. सं. १६२२ का छत्रशैली विष्णु मन्दिर पुरन्दर सिं सामन्तद्वारा निर्मित स्मारक हो । यी चार नारायणको मन्दिरमा वासुदेव, शंकरर्षण, प्रद्युम्न र अनिरुद्रले प्रतिनिधित्व गरेका मध्यकालीन सांस्कृतिक सम्पदाका रूपमा छन् ।

ललितपुर दरबार क्षेत्रभित्र रहेका अष्टमङ्गलयुक्त ऐतिहासिक स्मारकहरूको विशेष महत्त्व मानिन्छ । प्रचलित जनश्रुति अनुसार, ती अष्टमङ्गल सूचक स्मारकहरू निम्न छन्— (१) मणि गणेश, (२) मणि कुमार, (३) मणि भैरव, (४) मानिगल राजप्रासाद, (५) मणि केशव, (६) मणि धारा, (७) मणि मण्डप, र (८) मणि कुण्डल, तर यी तथ्यबारे विशेष अनुसन्धान हुन बाँकी नै छ ।

पाटन दरबारको प्राङ्गणमा रहेको विश्व विख्यात

शिखर शैलीको प्रस्तरका २१ गजूरहरू युक्त महाभारत र रामायणका दर्शनीय घटनाहरू उत्कीर्ण सूक्ष्मकलाले प्रतिनिधित्व गरेका र दस अवतार मूर्तिहरू रहेका कृष्ण मन्दिर ज्यादै नै दर्शनीय छ । यो नेपाल अधिराज्यको बहुमूल्य वास्तुकला वि. सं. १६९३ मा निर्मित राजा सिद्धिनरसिंह मल्लका अमर कृति हो ।

भव्य तलेजुस्थित पछाडिका देगु तलेजु श्रीनिवास मल्लद्वारा निर्माण गराइएको हो । तलेजु भवानी मन्दिर सामुन्ने शिखर शैलीको नरसिंह मन्दिर वि. सं. १६५७ मा निर्माण भएको देखिन्छ ।

दरबारको प्राङ्गणमा रहेको भीमसेन मन्दिर पहिले २ तले चपातको रूपमा थियो । पछि वि. सं. १७३७ मा श्रीनिवास मल्लले उक्त सानो मन्दिरलाई भव्य छत्र शैलीको मन्दिरको रूपमा पुनर्निर्माण गराएका थिए ।

प्राचीन ललितपुर राजप्रासादको मूलचोक प्राङ्गणमा श्रीनिवास मल्लले मूलचोक इष्टदेवीका नाममा निर्माण गरी चढायाँ भनी वि. सं. १७२२ को एउटा सुवर्ण पत्र उक्त चोकको पूर्व लङ्गमा अद्यापि छँदैछ ।

यो मूलचोकको प्राङ्गण परम्परा अनुसार तलेजुमा चैत दशैं, विजयादशमी, थाः पूजा तथा अन्य निर्धारित पूजा पर्वहरू सम्पन्न गर्ने हेतुले प्रयोग गरिन्छ । साथै दशैं-ताका सालिन्दा यस नगरको अष्टमातृका र नवदुर्गाको शास्त्रीय नृत्य अनिवार्य रूपले विधिवत प्रदर्शन गराइने चलन पनि साविक बमोजिम चलिआएकै छन् ।

भण्डारखाल बगैँचामा सिद्धिनरसिंह मल्ल र श्रीनिवास मल्लद्वारा कमलपोखरी, ढुंगेधारा, बगैँचाकै बीचमा शिवालिंग, सूर्य, चन्द्र आदिले उक्त क्षेत्रलाई सुशोभित पारिरहेका देखिन्छन् ।

एवंप्रकारले मूलचोक दक्षिण लङ्गका छत्रशैलीको कलात्मक दशैघर श्रीनिवास मल्लद्वारा निर्माण गराइएको हो र सोको तोरण सुन मोलम्बा मातृकाहरूका सूक्ष्म मूर्तिहरू र अभिलेख ऋद्धिनरसिंह मल्लद्वारा वि. सं. १७८२ मा भवानीका नाममा चढाइएका थिए ।

ललितपुर दरबारको सुन्दरी चोक तत्कालीन राजा सिद्धिनरसिंहद्वारा निर्माण गराइएको हो । यो भव्य

कला एवं वास्तुकलायुक्त चोक पस्ने, मूल ढोका पस्ने, मूल ढोका बायाँपट्टि शक्ति सहितका गणेश र दाहिनेपट्टि नरसिंह र हनुमान्का मूर्तिहरू सजाइएका छन् । यो चोकको बीचमा एउटा अत्यन्त भव्य खालको थुसाहिटी (रायल चय) छ । ढलोटाका जलचरयुक्त उक्त धारामाथि सुनको मोलम्बा लगाएको लक्ष्मीनारायणको मूर्ति छ । यस ऐतिहासिक धाराका चारैतिर भित्ति खोपाहरूमा ज्यादै सूक्ष्म तान्त्रिक आधारमा निर्मित बहुते मनमोहक धातु तथा प्रस्तरका मूर्तिहरू छन् । कसै-कसैका बनाइ अनुसार उक्त मूर्तिहरू श्रीनिवास मल्लले उहाँका पिता राजा सिद्धिनरसिंह मल्ल जीवित हुँदै निर्माण गराएका हुन् ।

यो सुन्दरी चोकभित्र ९ वटा प्रवेशद्वारका काष्ठकला, स्तम्भ, आंखीझ्यालहरू, टुँडालहरू, तोरणहरू, भित्तामा जडित सूक्ष्म बुट्टा र शिर्वालिंग तथा काष्ठमयकलामा अभिलेखद्वारा सिङ्गारिएका एक से एक अवरणीय लाग्दछ ।

तलेजु मन्दिर सामन्ने प्रस्तरको अजङ्ग स्तम्भमाथि योगनरेन्द्र मल्लका कलात्मक सुन मोलम्बा सालिक उहाँकै जीवित समय वि. सं. १७५० मा हनुमान्ढोका दिगु तलेजु मन्दिर सामन्नेका प्रताप मल्ल र भक्तपुर दरबार क्षेत्र सामन्ने भूपतीन्द्र मल्लका सालिकहरू जस्तै स्थापना गरिएको देखिन्छ ।

उक्त स्मारकसंगै एउटा छत्रशैली हरिशङ्करको मन्दिर पनि ज्यादै सूक्ष्म काष्ठकलाले सम्पन्न छ । सो मन्दिर १७ औं शताब्दीताका निर्माण भएको अनुमान गरिन्छ ।

मूलचोक प्रवेशद्वार सामन्ने ठूलो कलात्मक भव्य घण्टा विष्णु मल्लद्वारा वि. सं. १७९३ मा स्थापित गरिएको छ ।

सुन्दरीचोक राजप्रासाद सामन्ने शिखर शैली (अवटायगनल) अष्टकोणाकार प्रस्तर कृष्ण मन्दिर योगनरेन्द्र मल्लका छोरीका अर्को शिखर शैली वास्तुको कृति हो ।

ललितपुर दरबार क्षेत्र वरपर मझौला र साना-तिना अरू हिन्दू देव-देवताहरू निकै संख्यामा हालसम्म

सजीव अवस्थामा छन् । तीमध्ये पुवाच्छे टोलसंगै विष्णु मण्डप शैली मन्दिर मङ्गल बजारकै शिवजीका पहिले छत्रशैली मन्दिर १९९० सालका भूकम्पबाट भत्केर अहिले गुम्बज शैलीले उक्त शिव मन्दिर जीर्णोद्धार भयो । यो मन्दिरलाई स्थानीय मानिसहरूले भाइ देवल भनी सम्बोधन गरेको पनि पाइन्छ ।

मङ्गलबजार पान पसल माथिका प्रस्तर उमा-महेश्वर मन्दिर पहिले कुन शैलीमा निर्माण गराइएका हुन् । गत महाभूकम्पमा जीर्णोद्धार गर्दा गुम्बज शैलीमा परिणत गराएका पनि सत्रौं शताब्दीको देखिन्छ ।

यस्तै ललितपुर नगर पञ्चायत उत्तर-पश्चिममा गुम्बज शैली एक तल्ले मन्दिरमा भष्मेश्वर शिर्वालिंग प्रतिस्था गरिएको छ । यो स्मारक अन्तिम मल्लकालीनको अनुमान हुन्छ । यही मन्दिरको उत्तर मोहडामा बनेको कलात्मक उत्तराभिमुख कुमारीको प्रस्तर मूर्ति सत्रौं शताब्दीको देखिन्छ ।

मङ्गलबजारमै हाल लहरै कपडा पसल रहेका लामो पाटीमा उमामहेश्वर अवस्थित छ । यो स्मारकको मौलिक वास्तुकला छत्रशैलीमै सत्रौं शताब्दीमा निर्माण गराइएको रहेछ । यो स्मारक गत महाभूकम्पले नोक्सान भै छानामा झिङ्गटी नछाई जस्ताको छाना राखी जीर्णोद्धार गराएको देखिन्छ । यो स्मारकका दलान कवलमा निकै सुन्दर काष्ठकलाका स्तम्भहरू, कार्नेस, झ्यालहरू र टुँडालहरू पनि सूक्ष्म काष्ठकलाले सम्पन्न देखिन्छ । यो स्मारकलाई जीर्णोद्धार गरी परम्परागत झिङ्गटी छाना छाउन आवश्यक हुनुका साथै उक्त क्षेत्र रसायन संरक्षण गराउन सम्भव भएमा मध्यकालीन दरबार क्षेत्रका नाकामा परेका स्मारकलाई जीर्णोद्धारद्वारा दीर्घायु तुल्याउन आवश्यक देखिन्छ ।

ललितपुर भीमसेन मन्दिर उत्तर कोटेश्वर महादेवका मण्डपशैली प्रस्तर मन्दिर अठारौं शताब्दीको देखिन्छ ।

हौगल टोलतिर एउटा ईटाका गुम्बज शैली विष्णुका दर्शनीय मन्दिर सत्रौं शताब्दीमा निर्माण भएको

देखिन्छ । यसै मन्दिरदेखि दक्षिणतिर एउटा छत्रशैली सुन्दर वामनको मन्दिर अठारौं शताब्दीका एक मात्र दस अवतारमध्ये एउटा महत्त्वपूर्ण मन्दिरमा लिइन्छ ।

ललितपुर दरबार केशवनारायण चोक प्राङ्गणमा सुन जलप मूल प्रवेशद्वार वि. सं. १९११ मा जङ्गबहादुर कुँवरको अमर कृति हो । यस सुन ढोकामा शिव, पार्वती, गणेश र कुमार लगायत सुन्दर सुनको मोलम्बा तोरणले शोभा बढाएको छ ।

पाटन दरबारको प्राचीन सुन ढोका अभिलेख—

स्वस्ति श्री शिव शक्ति प्रीत्यर्थ श्री विक्रम सम्वत् १९११ पौष सुदि ८ रोज ४ श्री मद्राज कुमार कुमारात्मज श्री प्राइमिनिष्टर यान् कमांडर इनचिफ जनरल जंग-वहादुर कुवर राणाजीवाट फर्माइयस्कामका तैयारी गर्न्या कप्तान्सम्सेर सि सुवा धन्सुदर्स भम् ।

श्रयोस्तु ॥ यो सुन ढोका बनाउँदा शहर पाटनका दर्वारमा जगेरा रहयाका सुनका जलप सन्याका गजुर छोनि घटकसन् तमतका भाडा वर्तन गैरह वस्तु विक्रिका आमदानि जमा मोहर ३२१२॥ पर्व जमा मोहर ३२१२॥ बनाइ प्रतिष्ठित भयाको हो । यस ढोकामा लोभानी पापानि गरी विगान्यालाई पंच महापातक लाग्ला संचित गर्न्या लाई उत्तरोत्तर बृद्धि होला ॥ यस श्री माणिरल भट्ट दर्वाजाको काम गर्रा डिट्टा रहन्या सुवेदार काशि राम कुँवर राणाजि तहवीलदार चन्द्र वीर उदास तम्रट नाइ-कया राम सुन्दर शुभ भुयात ॥:॥

केही समय यतादेखि पाटन दरबार प्राङ्गणको वरिपरि उक्त क्षेत्रको वातावरण विपरीत आधुनिक निर्माण सामग्रीहरूको प्रयोग गरी निर्माण गरिएका अग्ला-अग्ला आधुनिक आकार-प्रकारका घर वा भवनहरूको संख्यामा निकै वृद्धि भएको छ जसले उक्त क्षेत्रका स्मारकहरूलाई र उक्त क्षेत्रको ऐतिहासिक एवं वास्तुकलाको वातावरणलाई प्रतिकूल प्रभाव पारिरहेको छ । केही वर्ष अगाडिदेखि नै उक्त क्षेत्रका स्मारकहरूको जीर्णोद्धार एवं संरक्षण गर्ने कार्य पुरातत्त्व विभागले गर्दै आएको भए तापनि वातावरण संरक्षणमा भने खास दृष्टि पुऱ्याइसकिएको भने महसुस हुँदैन । दरबार प्राङ्गणको छेउछाउमा यस प्रकार-

का अग्ला-अग्ला आधुनिक आकार-प्रकारका घर भवन-हरूको निर्माण हुनु नै यसको उदाहरण हो । तर उक्त क्षेत्रलाई श्री ५ को सरकारले संरक्षित स्मारक क्षेत्र घोषित गरेपछि भने सो क्षेत्रको ऐतिहासिक एवं वास्तुकलाको वातावरण संरक्षणमा पुरातत्त्व विभागले दृष्टि पुऱ्याएको देखिन्छ । यस परिप्रेक्ष्यमा ललितपुर दरबार संरक्षित स्मारक क्षेत्रको बारेमा केही कुराहरू उल्लेख गर्नु पनि बढी प्रासङ्गिक हुने देखिन्छ ।

श्री ५ को सरकारले २०४१/२०२५ को निर्णय अनुसार प्राचीन स्मारक संरक्षण ऐन २०३१ को दफा ३ को अधिकार प्रयोग गरी प्राचीन ललितपुर दरबार क्षेत्रको दुरुपयोग वा त्यसमा हुने किसिमको बेहिसाब हुन गर्न नदिन ललितपुर दरबार क्षेत्रको निम्न बमोजिमको चार किल्लाभित्रको प्राचीन स्थललाई संरक्षित स्मारक क्षेत्र घोषित गरेको छ—

पूर्व— चकवहिल बालकुमारी स्थानदेखि उत्तर हुःखा, छुसिका गल्ली, भण्डारखाल पर्खालसंगैको गल्ली बाटो र जेतवर्ण महाविहार हुँदै क्वाको वलखु गणेश स्थानसम्म ।

पश्चिम— इखालखुको चौबाटोदेखि उत्तर महापाल, क्वालखु, धलायचा बाटो हुँदै नागबहाल ढोकाबाट नागबहालको ढुंगेधारासम्म ।

उत्तर— वलखु गणेश स्थानदेखि पश्चिम गल्ली बाटो हुँदै गजेन्द्रमोक्षे नारायण, स्वथ नारायण, ग्वाछे गल्ली, झत्तापोल गणेश स्थान, गणेश स्थान अगाडिको नागबहाल निस्कने गल्ली बाटो हुँदै नागबहालको ढुंगेधारासम्म ।

दक्षिण— चौबाटोदेखि पूर्व विश्वकर्मा हुँदै हौगल, टंगलको मूल सडकबाट चकवहिल बालकुमारी स्थानसम्म ।

उपर्युक्त अनुसारको क्षेत्रलाई ललितपुर दरबार संरक्षित स्मारक क्षेत्र भनिएको छ ।

२०४३ सालमा प्राचीन स्मारक संरक्षण ऐनको तेस्रो संशोधन हुनुभन्दा अगाडिसम्म पुरातत्त्व विभागले वातावरण विपरीतका घर भवनहरूको निर्माण कार्यको

रोक्काको लागि अनुरोध मात्र गरिएको देखिन्छ । प्राचीन स्मारक संरक्षण ऐनको तेस्रो संशोधनपछि संरक्षित स्मारक क्षेत्रहरूमा निर्माण हुने घर वा भवनहरूको नक्सा पुरातत्व विभागको स्वीकृति लिनु पर्ने कानूनी व्यवस्था भयो । तत्पश्चात उक्त क्षेत्रको वातावरण संरक्षणमा पुरातत्व विभागले सक्रिय भूमिका निर्वाह गर्ने प्रयत्न गरिरहेको भए तापनि पूर्णतया सफल छ भन्न चाँहि सकिँदैन ।

यस कार्यपत्रको मुख्य उद्देश्य ललितपुर दरबार संरक्षित स्मारक क्षेत्रको ऐतिहासिक एवं वास्तुकलाको वातावरणलाई प्रतिकूल प्रभाव पारिरहेका कुराहरू एवं समस्याहरू र पुरातत्व विभागले ऐन बमोजिमका कुराहरू कार्यान्वयन गर्ने सन्दर्भमा भोग्नु परेका समस्याहरूको बारेमा उल्लेख र तिनका समाधानका केही उपायहरू खोज्नु पनि हो । उक्त क्षेत्रको वातावरण संरक्षण गर्ने कार्यमा देखापरेका समस्याहरू र उक्त क्षेत्रलाई केही समय अगाडि देखि नै प्रतिकूल प्रभाव पारिरहेका कुराहरू नै वास्तविक समस्या हुन् । हुन त वातावरण भन्ने शब्द विस्तृत अर्थ लान्ने शब्द हो र यससंग सम्बन्ध राख्ने विभिन्न पक्षहरूको पनि चर्चा हुनु आवश्यक छ तर यहाँ घर, भवनहरू निर्माणसम्बन्धी विषयलाई प्राथमिकता दिइएको छ ।

हाल पुरातत्व विभागले वातावरण संरक्षण कार्य कार्यान्वयन गर्ने सन्दर्भमा भोग्नुपरेका समस्याहरू अन्य संरक्षित स्मारक क्षेत्रहरूको तुलनामा ललितपुर दरबार संरक्षित स्मारक क्षेत्रमा र हनुमान्ढोका दरबार संरक्षित स्मारक क्षेत्रमा पुरातत्व विभागले यो समस्या बढी मात्रामा भोग्नु परेको छ ।

क) पुरातत्व विभागको मापदण्ड एवं स्वीकृत नक्सा विपरीत घर वा भवनहरूको निर्माण, मर्मत, थपघट एवं पुनर्निर्माण गर्नु—

ललितपुर नगर पञ्चायतबाट स्वीकृतिको निमित्त प्राप्त नक्साहरू र स्थलगत निरीक्षण समेत गरी पुरातत्व विभागले नक्सा स्वीकृत गर्ने गरेको छ । यस प्रकार स्वीकृत नक्सा एवं पुरातत्व विभागले तोकेको मापदण्ड विपरीत प्रशस्त निर्माण कार्यहरू भएका छन् । पुरातत्व विभागको स्वीकृतिको

निमित्त एउटा नक्सा पेश गर्ने र सो नक्सा स्वीकृत भएपछि घर मालिकहरूले स्वीकृत नक्सा विपरीत आफ्नो अनुकूलको घर निर्माण गरेको पनि प्रशस्त उदाहरणहरू छन् । यस प्रकार स्वीकृत नक्सा र पुरातत्व विभागको मापदण्ड विपरीत निर्माण भएका घर वा भवनहरूको निर्माण कार्य रोक्काको लागि सम्बन्धित घर मालिकहरूलाई आदेश दिने गरिएको छ र साथै सम्बन्धित नगर पञ्चायत र काठमाडौं उपत्यका नगर विकास योजना कार्यान्वयन समितिको कार्यालयलाई पनि अनुरोध गर्ने गरिएको छ । तर सम्बन्धित निकायहरूको आदेशलाई बेवास्ता गरी जबरजस्ती निर्माण कार्य गरेका प्रशस्त उदाहरणहरू छन् ।

ख) चिट्टी पत्र बुझाउने समस्या—

घर भवनहरूको निर्माण कार्य रोक्काको लागि र अन्य प्रयोजनको निमित्त पुरातत्व विभागले लेखेका चिट्टीपत्रहरू सम्बन्धित घर मालिकहरूले पटकै नबुझ्ने गरेका छन् र पत्र टाँस्न खोज्नेलाई पनि हतोत्साही बनाउने गरेका छन् । यसको लागि हुलाक र प्रहरीहरू मार्फत बुझाउने प्रयत्न गरियो, तर त्यो पनि त्यति प्रभावकारी महसूस भएन । यसले गर्दा एकातिर कानूनी प्रक्रिया पूरा गर्न पनि समस्या भइरहेको छ भने अर्कातिर रातारात निर्माण कार्यहरू हुने गरेका छन् ।

ग) पुरातत्व विभागको मापदण्ड बमोजिमका घर, भवनहरू निर्माण गर्ने नचाहनु—

परम्परागत काठको ढोकाको सट्टा फलामे सटर, परम्परागत आकार-प्रकारका झ्यालको सट्टा आधुनिक ग्रील सहितका झ्याल राख्न चाहनु, झिङ्गटी अथवा टायलको छाना राख्न नचाहनु, पुरातत्व विभागले तोकेको भन्दा अग्लो घर बनाउन चाहनु आदि ।

वातावरण विपरीतका घर भवनहरूको निर्माण भइसकेपछि कार्यवाही गर्नुपर्ने परिस्थितिको सिर्जना हुनु भन्दा अगाडि नै त्यस प्रकारका घर भवनहरूको निर्माण गर्न नदिनु र निर्माण कार्य शुरू भएपछि पनि रोक्का गरी

वातावरण अनुकूल बनाउनेतर्फ सम्बन्धित घर मालिकहरूलाई प्रेरित गर्नु बढी व्यावहारिक हुन्छ। त्यसकारण पुरातत्त्व विभागले स्वीकृत नक्सा र पुरातत्त्व विभागको मापदण्ड विपरीतको घर भवनहरूको निर्माण, मर्मत, थप-घट वा पुनर्निर्माण कार्यलाई रोक्का गर्नेतर्फ बढी जोड दिएको छ, तर कार्यान्वयन गर्न जटिल समस्या भोग्नु परिरहेको छ। ऐनमा भएको व्यवस्था कार्यान्वयन हुन सकेन। यसतर्फ विचार गर्दा निम्न कमजोरीहरू देखिन्छन्।

१. तत्काल भत्काउने व्यवस्था नहुनु— प्राचीन स्मारक संरक्षण ऐनमा भत्काउन सक्ने व्यवस्था छ, तर पुनरावेदन दिन पाउने प्रक्रियाले प्रशासनिक प्रक्रिया लम्बिने हुन्छ, त्यो प्रक्रिया टुंगिदा नटुंगिदै घरघनीले आफ्नो घर निर्माण गरी सक्छन्।
२. जिल्ला कार्यालय र जिल्ला प्रहरी कार्यालयले पूरा दृष्टि पुऱ्याउन नसक्ने— सम्बन्धित जिल्ला कार्यालय र जिल्ला प्रहरी कार्यालयहरूले आफ्नो दैनिक कार्य व्यस्तताले गर्दा यस कार्य प्रयोजनको निमित्त पूरा दृष्टि पुऱ्याउन नसक्ने महसूस हुन्छ।
३. यस कार्य प्रयोजनको निमित्त प्रहरीहरू नहुनु।
उक्त समस्याहरूको नियन्त्रणको लागि तत्काल निम्न व्यवस्था हुनु अनिवार्य छ—
१. निर्माण कार्य रोक्का गर्न प्रहरीहरूको व्यवस्था हुनुपर्छ।
२. रोक्काको आदेश दिदा दिदै पनि जबर्जस्ती निर्माण कार्य गर्नेलाई तत्काल कार्यवाही गर्ने र घर भत्काउन सक्ने व्यवस्था हुनु जरूरी छ। ताकि १।२ वटा घरहरू भत्काएपछि अनियमित कार्य गर्नेहरू हतोत्साही हुन्।
३. भत्काइसकेपछि पुनरावेदनमा जाने व्यवस्था हुनुपर्छ।
४. स्वीकृत नक्सा एवं पुरातत्त्व विभागको मापदण्ड विपरीत निर्माण भएका घर, भवनहरू भत्काउने कार्यको लागि प्रमुख जिल्ला अधिकारी, काठमाडौं उपत्यका नगर विकास योजना कार्यान्वयन समिति र नगर पञ्चायतको संलग्नता अनिवार्य छ र काठमाडौं नगर विकास योजना कार्यान्वयन समितिमा उपर्युक्त सर्वको संलग्नता हुने हुँदा उक्त समितिको कार्यालयलाई प्रहरी

जवानहरू सहितको पर्याप्त जनशक्ति, स्रोत एवं साधनको व्यवस्था हुनु आवश्यक छ र निर्माण कार्य रोक्का र भत्काउने कार्य गर्नु पर्दा पुरातत्त्व विभागले उक्त समितिलाई अनुरोध गर्ने र उक्त समिति माफत कार्यान्वयन हुनु नै व्यावहारिक देखिन्छ।

५. ललितपुर दरबारको प्रांगणको वरिपरि सो ठाउँबाट देखिने क्षेत्रहरूमा केही वर्ष अगाडि निर्माण भएका आधुनिक आकार-प्रकारका अग्ला अग्ला घर वा भवनहरूले उक्त क्षेत्रको वातावरणलाई प्रतिकूल प्रभाव पारिरहेका छन्।

उक्त घरहरूलाई वातावरण अनुकूल संशोधन गर्न र उचाइ घटाउन लगाउन अनिवार्य भइसकेको छ। घर मालिकहरूले उक्त कार्य गर्ने नामान्जुर गरेमा श्री ५ को सरकारले आवश्यकता अनुसार अधिग्रहण पनि गर्नुपर्ने देखिन्छ।

६. पाटन दरबारको प्राङ्गणमा रहेको ठूलो घण्टा वरिपरि उक्त घण्टाको प्लेटफर्मको दिवालमा बनाइएका सटर सहित पसल कवलहरू वातावरण अनुकूल छन् भनेर भन्न सकिँदैन र उक्त क्षेत्रको ऐतिहासिक एवं वास्तुकलाको वातावरणलाई प्रतिकूल प्रभाव पारिरहेको छ। त्यसकारण उक्त पसल कवल तुरुन्त हटाउन लगाउनु पर्छ र उक्त घण्टालाई मौलिक रूपमा देखाउनु पर्छ।

७. दरबारको प्राङ्गणमा रहेको नरसिंह मन्दिर अगाडिपट्टिको बगैँचालाई वातावरण अनुकूल बनाई आकर्षक बनाउनु पर्ने र उक्त बगैँचा बाहिर दक्षिण-पश्चिमपट्टिका पसलहरू हटाई उक्त क्षेत्रलाई खुल्ला राख्नु आवश्यक छ।

८. दरबारको प्राङ्गण र मन्दिरहरूको पेटीहरूमा राखिएका क्युरियो पसल लगायतका अन्य अस्थायी पसलहरू पूर्णरूपले हटाउनु जरूरी छ।

९. ललितपुर दरबार क्षेत्रभित्र रहेको पुरातत्त्व बगैँचाले आफ्नै प्रकारको महत्त्व राखेको कुरामा दोहोरो मत हुन सक्दैन।

पुरातत्त्व बगैँचाको अर्को उल्लेखनीय र आकर्षक विषय हो भण्डारखाल पोखरी। यहाँ केही वर्ष अगाडिदेखि

जीर्णोद्धारका कार्यहरू भएका छन्, तर अत्यधिक सिमेन्टको प्रयोगले उक्त पोखरीको मौलिक रूपलाई नराम्रो प्रभाव पारिरहेको छ । साथै ध्यान गर्ने कोठाको बुर्जा वातावरण अनुकूल छैन । अतः त्यसलाई अनिवार्य रूपले वातावरण अनुकूल बनाउनु आवश्यक छ । साथै पोखरीमा पानीको व्यवस्था हुनु पनि जरूरी छ ।

ढुंगेधाराको सरसफाइको व्यवस्था राम्रो हुनुपर्ने र धारा चालू गर्नुपर्ने देखिन्छ । नर्सरी टहराको छाना वातावरण अनुकूल छैन । तसर्थ यसलाई पूर्णतया भत्काउनु पर्ने, पुरातत्त्व बगैँचाभित्र रहेको मञ्चलाई वातावरण अनुकूल बनाउन केही संशोधन हुनु जरूरी छ ।

पुरातत्त्व बगैँचाको पर्खाल केही भाग पूरा भएको छैन र यो पर्खालको बाहिरपट्टि अधिकांश भागमा सम्बन्धित घर मालिकहरूले जोडेर घर बनाएका छन् जसले गर्दा नाम मातृको सुरक्षा भएको छ, वास्तविक सुरक्षा भएको छैन भन्नु अत्युक्ति हुँदैन । तसर्थ सुरक्षाको राम्रो व्यवस्था गरी यस बगैँचालाई यथाशीघ्र खुल्ला बगैँचा परिणत गरी पर्यटकहरूको लागि खुल्ला गरिनु पर्छ ।

१०. ललितपुर दरबार संरक्षित स्मारक क्षेत्रमित्र रहेका

निजी र सार्वजनिक स्मारक एवं घर, भवनहरूको अध्ययन गरी लगत खडा गर्नुका अतिरिक्त आवश्यकता हेरी श्री ५ को सरकारले नक्सा तयार गर्न लगाउनु पनि आवश्यक देखिन्छ ।

११. यस क्षेत्रमा रहेका निजी स्वामित्वका वातावरण अनुकूलका पुराना घरहरूलाई संरक्षण, जीर्णोद्धार, मर्मत एवं पुनर्निर्माण गर्नको निमित्त श्री ५ को सरकारले केही मात्रामा आर्थिक एवं प्राविधिक सहयोगको व्यवस्था गरेको खण्डमा पनि वातावरण संरक्षणमा निकै सहयोग पुग्न सक्ने अनुमान गर्न सकिन्छ । साथै परम्परागत निर्माण सामग्रीहरू ईटा, झिगटी आदि उत्पादन गर्ने उद्योगहरूलाई प्रोत्साहन दिने र उक्त सामानहरू सुपथ मूल्यमा उपलब्ध गराउने व्यवस्था हुनु पनि आवश्यक छ । त्यस्तै काठको अत्यधिक प्रयोग हुने हुँदा सोको पनि आवश्यक व्यवस्था गरिदिनु जरूरी हुन्छ ।

१२. उक्त क्षेत्र सधैं सफा-सुगंधे राख्ने व्यवस्था हुनु अनिवार्य छ ।

१३. खानेपानी एवं ढल र शौचालयको उचित व्यवस्था गरिनु आवश्यक छ ।